שרידי יישובים פרוטו־היסטוריים בחטין שבשולי בקעת ארבל

נמרוד גצוב

שרידי הכפר חטין, שהיה קיים עד לשנת 1948, נמצאים בשולי בקעת ארבל לרגלי הר קרני חטין (נ״צ רי״ח 24255/74610; רי״י 19255/24610; איור 1). בתחומי הכפר נראים שרידי הכפר חטייא מתקופת התלמוד ושרידים רבים של יישובים נוספים המתוארכים החל מראשית התקופה הרומית ועד לראשית המאה העשרים.[1] במדרון ההר שמדרום לכפר נמצא האתר הקדוש לדרוזים המזוהה עם קבר יתרו (נבי שעיב). לידו נובע מעיין איתן, השופע במשך כל ימות השנה, שממנו נמשך פלג מים לאורך צדו המערבי של הכפר.

בחורף 2003 נערכה חפירה מצומצמת (4 × 6 מ׳) בשוליים המערביים של הכפר, בתחומו של כרם זיתים ממערב לפלג המים, לאחר שנתגלו שרידים עתיקים בעת חפירת בור להצבת עמוד חשמל.[2] בחפירה נחשפו שתי שכבות יישוב: שכבה II מסוף התקופה הכלקוליתית הקדומה, ושכבה I מראשית תקופת הברונזה הקדומה. במהלך החפירה נופה רוב העפר בנפה שגודל חוריה 1 × 1 ס״מ. קשיים טכניים מנעו ניפוי העפר מרובד פני השטח (לוקוס 11) ומשני לוקוסים נוספים (לוקוסים 18, 19).

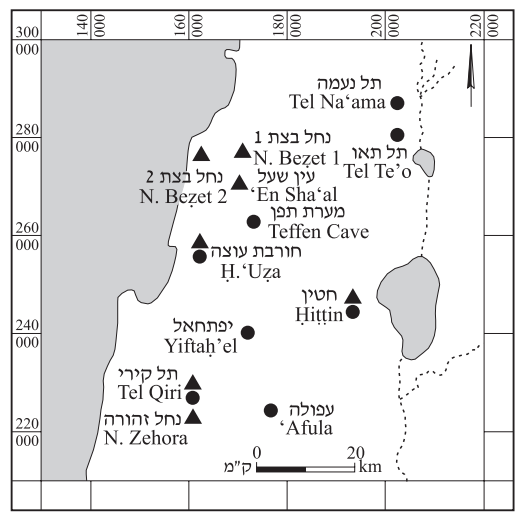

איור 1. אתרים מהתקופה הכלקוליתית הקדומה ומתקופת הב״ק 1א בצפון ארץ ישראל.

שכבה II

שרידיה של שכבה II נחשפו הישר מעל הקרקע הבתולה בשטח שגודלו 4 × 5 מ׳ (תוכנית 1; איור 2). בפינה הדרומית־מזרחית של שטח החפירה נתגלה קיר מעוגל הבנוי מאבנים בינוניות (L21), ככל הנראה חלק ממעגל שלם. מצפון ללוקוס 21 נמצא מתקן בצורת פרסה (L22), הבנוי מאבנים קטנות ושטוחות. על האבנים נראו סימני שרפה ונמצאו פתיתי פחם; לפיכך נראה שהיה זה מוקד שהובערה בו אש. במרכז הריבוע נתגלה בדל קיר (W17) שבסיסו גבוה בכ־0.4 מ׳ מעל הקרקע הבתולה ונראה שהוא שייך לשלב מאוחר בשכבה זו.[3] בפינה הצפונית־מערבית של שטח החפירה נתגלה בור (L19) שנחפר אל תוך הקרקע הבתולה והתמלא בהצטברות משוכבת של עפר ופתיתי פחם

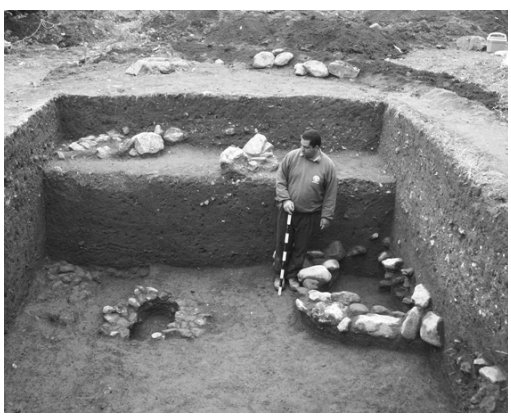

איור 2. החפירה, מבט כללי לכיוון מזרח. מימין — לוקוס 21; משמאל — לוקוס 22; למעלה במרכז — חלקו המזרחי של קיר 15. בחתכים נראית ההצטברות הבהירה של לוקוסים 13 ו־14 מבסיס שכבה I, ומתחת — ההצטברות הכהה של לוקוס 16, מראש שכבה II.

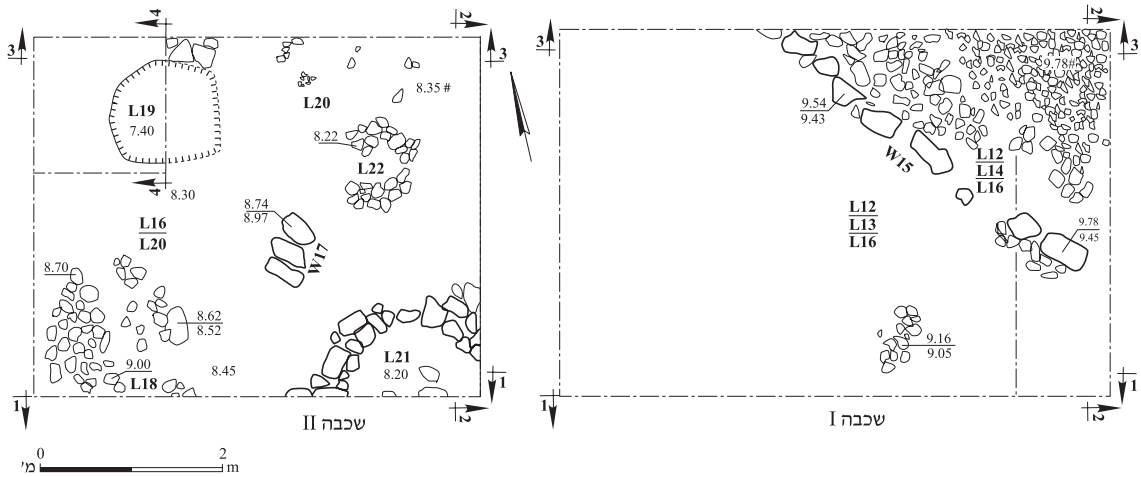

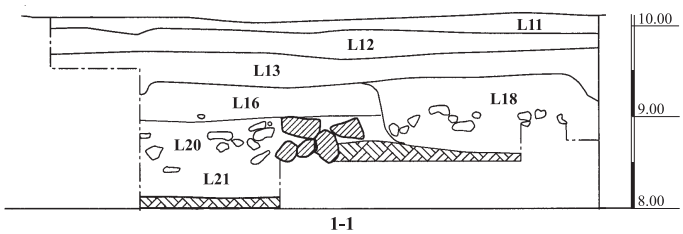

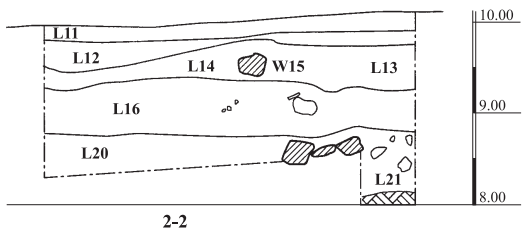

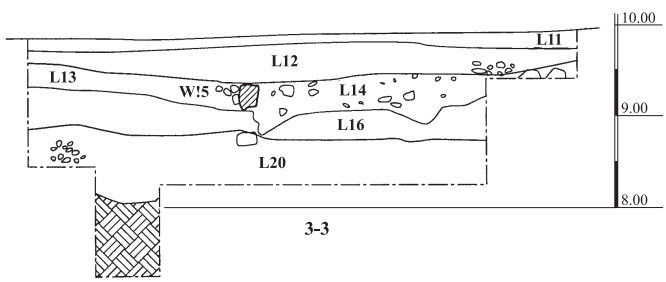

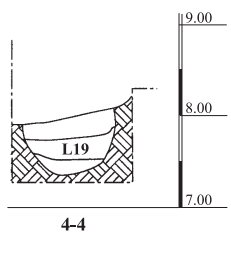

תוכנית 1. שכבות I–II, תוכניות וחתכים (הגובה המוצג יחסי; הגובה המוחלט כ־85 מ׳ מעל פני הים).

רבים; הבור לא נחפר עד תום. בפינה הדרומית־מערבית נמצא ריכוז של אבנים (L18) שאפשר שהיה מילוי של בור. הממצא המועט שנמצא בתוך המילוי לא אפשר לתארכו וייתכן כי יש לשייכו לשכבה I. את המתקנים שתוארו לעיל כיסה רובד של עפר ואבנים (L20), ומעליו — רובד בהיר יותר של עפר ומעט אבנים (L16).

שכבה I

השרידים שנחשפו הישר מעל לוקוס 16, בשטח שגודלו 4 × 6 מ׳ (תוכנית 1), נפגעו בחלק המערבי של שטח החפירה מדחפור. נתגלה יסוד של קיר (W15) הבנוי שורה של אבנים שביניהן רווחים. נראה כי חלקו העליון של הקיר נבנה מלבנים או מחומרים אורגניים שלא השתמרו. אל ראש היסוד ניגשת מצפון־מזרח רצפה של אבנים קטנות (L14). בצדו השני של קיר 15 היתה הצטברות עפר (L13) שהכילה כמות רבה של פתיתי קירטון לבנים. הצטברות זו נמשכה מתחת לרצפה 14. הצטברות עפר (L12) כיסתה את לוקוס 13, את הקיר ואת הרצפה. שכבה זו נבדלת מפני השטח שמעליה (L11) בגונה הבהיר ובכמות הרבה של חצצי גיר.

כלי החרס

שכבה II (איור 3)

במצבורי שכבה II נמצאו 95 שברי שפות ו־64 שברי ידיות של כלי חרס האופייניים לשלב מאוחר בתקופה הכלקוליתית הקדומה (טבלה 1). להלן הטיפוסים האופייניים במיוחד לתקופה זו.

קערות ופערורים.— מבין הקערות (איור 3:1, 2) והפערורים (איור 3:3–7) נמצאו שני כלים (איור 3:2, 6) מעוטרים בעיטור חבל בולט במקביל לשפתם. אלה נפוצים במכלולי סוף התקופה הכלקוליתית הקדומה (ר׳ למשל Garfinkel 1999: Figs. 97, 105). בחורבת עוצה נמצאו כלים מעוטרים בעיטור חבל רק בשכבה 16 ולא בשכבות 17–19 שהן משלבים מוקדמים יותר של התקופה (Getzov, forthcoming).

מחבצות (איור 3:8, 9).— נמצאו שברים אחדים של מחבצות (הם אינם מיוצגים בטבלה 1 שכוללת שברי שפות וידיות בלבד). כלי זה הוא אחד המאפיינים הבולטים של מכלולי התקופה הכלקוליתית המאוחרת (עמירן תשכ״ג:53; Garfinkel 1999:

איור 3 ◂

מס׳	לוקוס	סל	כלי	תיאור
1	20	148	קערה	חרס אפור בהיר, חיפוי חום כהה, ממורק
2	13	135	קערה	חרס חום, ליבה שחורה, חסמי קלציט זעירים
3	20	145	פערור	חרס חום, חסמים בהירים
4	20	149	פערור	חרס אפור בהיר, חיפוי לבנבן ופס אדום לאורך השפה
5	20	149	פערור	חרס אפור בהיר, חסמים לבנים רבים
6	20	147	פערור	חרס אפור בהיר, חיפוי חום כהה
7	20	145/4	פערור	חרס חום־אפרפר, ליבה אפורה, חסמים בהירים
8	20	143/2	מחבצה	חרס חום־אפרפר, חסמים בהירים
9	13	127	מחבצה	חרס חום, ליבה אפורה, חסמים בהירים, חיפוי חום־אדמדם
10	20	148	ידית	חרס חום, חסמים בהירים גדולים, חיפוי חום־אפור
11	20	149/4	ידית	חרס חום־אפרפר, חסמים בהירים
12	20	149/3	ידית	חרס חום־אפרפר, חסמים בהירים קטנים, חיפוי חום־אדמדם
13	20	149	בסיס	חרס חום־אפרפר, חסמים בהירים
14	20	143/1	בסיס	חרס אפור בהיר, חסמים מגוונים
15	20	193	משקולת פלך	חרס אפור כהה, חסמים זעירים בהירים, חיפוי שחור
16	20	149	משקולת פלך	חרס חום־אפרפר, ליבה אפורה, חסמים בהירים
17	20	149	משקולת פלך	אבן גיר קשה

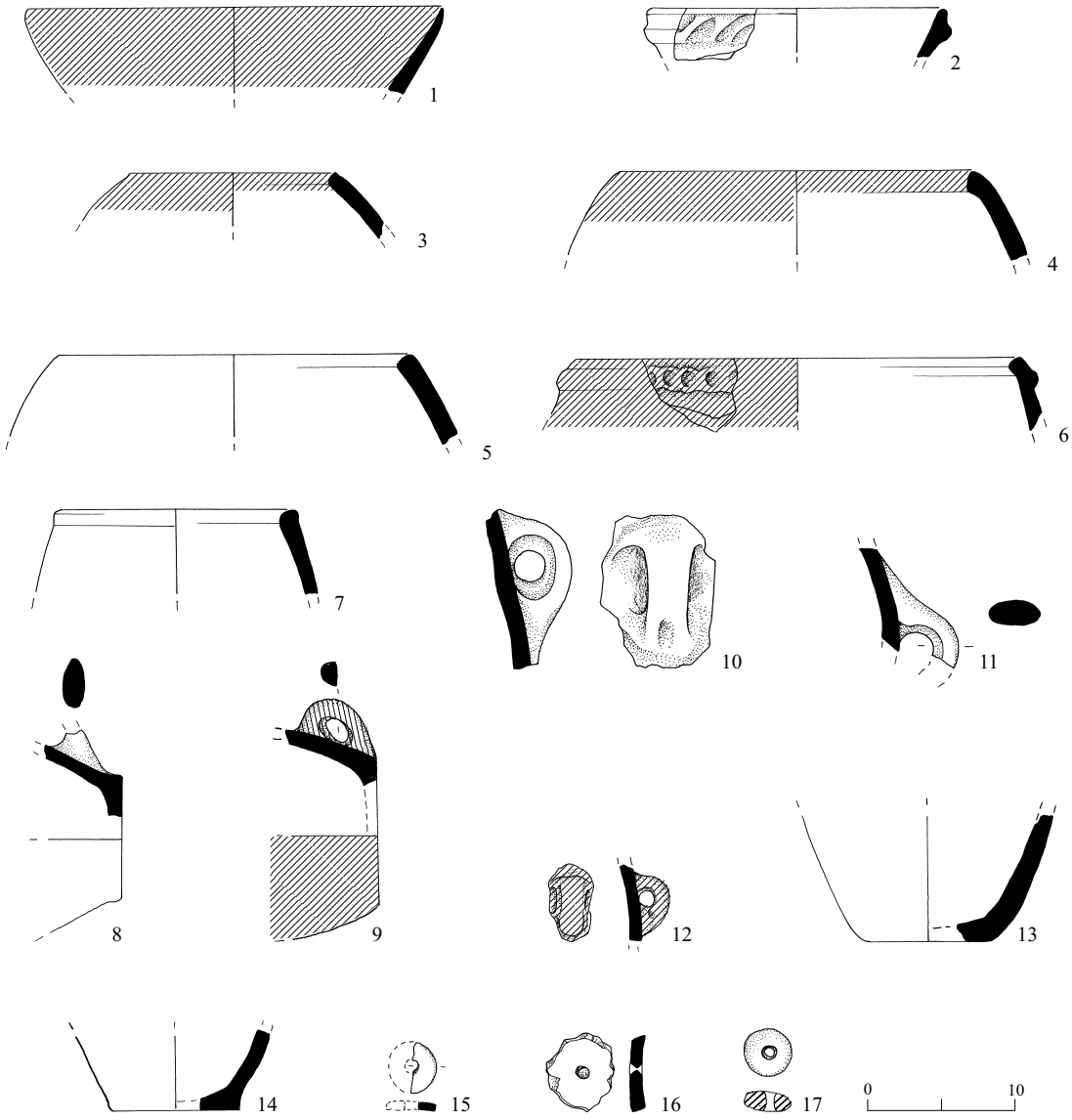

איור 3. כלי חרס (1–14) ומשקולות פלך (15–17) משכבה II.

254–257), אך הוא מוכר גם בשלב המאוחר של התקופה הכלקוליתית הקדומה (Sadeh and Gophna 1991: Fig. 2:10). נראה שמחבצות עם ידיות סרט (איור 3:8) נמצאו רק בשלב הקדום יותר.

קנקנים עם שפת קשת (נמצאו שני שברים שלא ראויים לציור).— לקנקנים שפת קשת והם אופייניים לכל שלביה של התקופה הכלקוליתית הקדומה (ר׳ למשל Garfinkel 1999: Figs. 94; 109:12–15) ולא מוכרים במכלולי התקופה הכלקוליתית המאוחרת.

ידיות סרט (איור 3:8, 10–12).— תפוצתן דומה לזו של הקנקנים עם שפת הקשת (ר׳ למשל Garfinkel 1999: Figs. 99:9, 10; 111).

ידיות עם חתך משולש (איור 3:9).— כמו המחבצות, גם הן אחד המאפיינים הבולטים של מכלולי התקופה הכלקוליתית המאוחרת (ר׳ למשל Garfinkel 1999: Fig. 169) והן מופיעות לראשונה לקראת סוף התקופה הכלקוליתית הקדומה (Getzov, forthcoming).

טבלה 1. סיכום ממצא שפות וידיות של כלי החרס

שכבה/לוקוס / טיפוס	שכבה II					שכבה I			
	L16	L19	L20	L21	סה״כ	L12	L13	L14	סה״כ
קערה עם שפה פשוטה	22	4	18	2	46	4	3	2	9
קערה עם עיטור חבל			1		1				
קערה פשוטה ממורקת אפור						6	2	1	9
קדרה עם שפה פסוקה	5				5	6		2	8
קדרה ממורקת אפור						2	3	4	9
פערור עם שפה פשוטה	6	1	5	1	13	3	3		6
פערור עם שפה חתוכה	5		5	1	11	2	1		3
פערור עם עיטור חבל							1	1	2
פערור עם שפה טרפזית			1	1	2	2	2	4	8
פערור עם שפה מופשלת	8	1	1		10		2		2
פכית עם שפה פסוקה						1	1		2
קנקן עם שפה פסוקה	4	1			5			1	1
קנקן עם שפת קשת		2			2		1		1
פיטס עם שפת קשת						1			1
פיטס עם שפה פסוקה						1			1
סה״כ שפות	50	9	31	5	95	28	19	15	62
ידית סרט	21	2	24	4	51	3	5	8	16
ידית עם חתך סגלגל			1	1	2	2		2	4
ידית עם חתך עגול						1	1	4	6
ידית עם חתך משולש	1			1	2		2		2
ידית נקב	2	1	2		5			1	1
ידית מדף	3			1	4	3	2	1	6
ידית מדף ממורקת אפור						2			2
סה״כ ידיות	27	3	27	7	64	11	10	16	37

משקולות פלך (איור 3:15–17).— נתגלו שלוש משקולות פלך: שתיים מחרס (איור 3:15, 16) ואחת מאבן (איור 3:17) האופייניות לתקופה.

שכבה I (איור 4)

במצבורי שכבה I נמצאו 62 שברי שפות ו־37 שברי ידיות של כלי חרס, חלקם אופייניים לתקופת הב״ק 1א וחלקם חרסים שמקורם במצבורי שכבה II (טבלה 1). להלן טיפוסים האופייניים לתקופת הב״ק 1א.

כלים אפורים ממורקים.— קבוצת כלים זו מאפיינת את מכלולי ראשית תקופת הברונזה הקדומה בכל צפון הארץ (Wright 1958). 18 הפריטים נחלקים במידה שווה בין קערות שלהן שפה פשוטה (איור 4:1–3) לקדרות מזוות (איור 4:6, 7). חלוקה זו שונה מאוד בהשוואה למכלול ביפתחאל, שבו שולטות הקדרות המזוות (Braun 1997:60, Type 11) ואילו הקערות שלהן שפה פשוטה (Braun 1997:60, Type 8) מעטות ואינן כוללות קערות אפורות ממורקות. בשונה מיפתחאל, בתל תאו (Eisenberg 2001: Fig. 7.2:1–8), בתל נעמה (Greenberg et al. 1998: Fig 23:7), בחורבת עוצה (בן־תור תשכ״ו: ציור 4:1, 4, 6; Getzov, forthcoming), בכברי (Scheftelowitz 2002: Fig. 5.3:1) ובמערת תפן (Frankel et al. 2001: Fig. 3.3:3) נפוצות גם קערות עם שפה פשוטה. גם באתרים נוספים דוגמת תל קירי (Baruch 1987) ועפולה (Sukenik 1948)

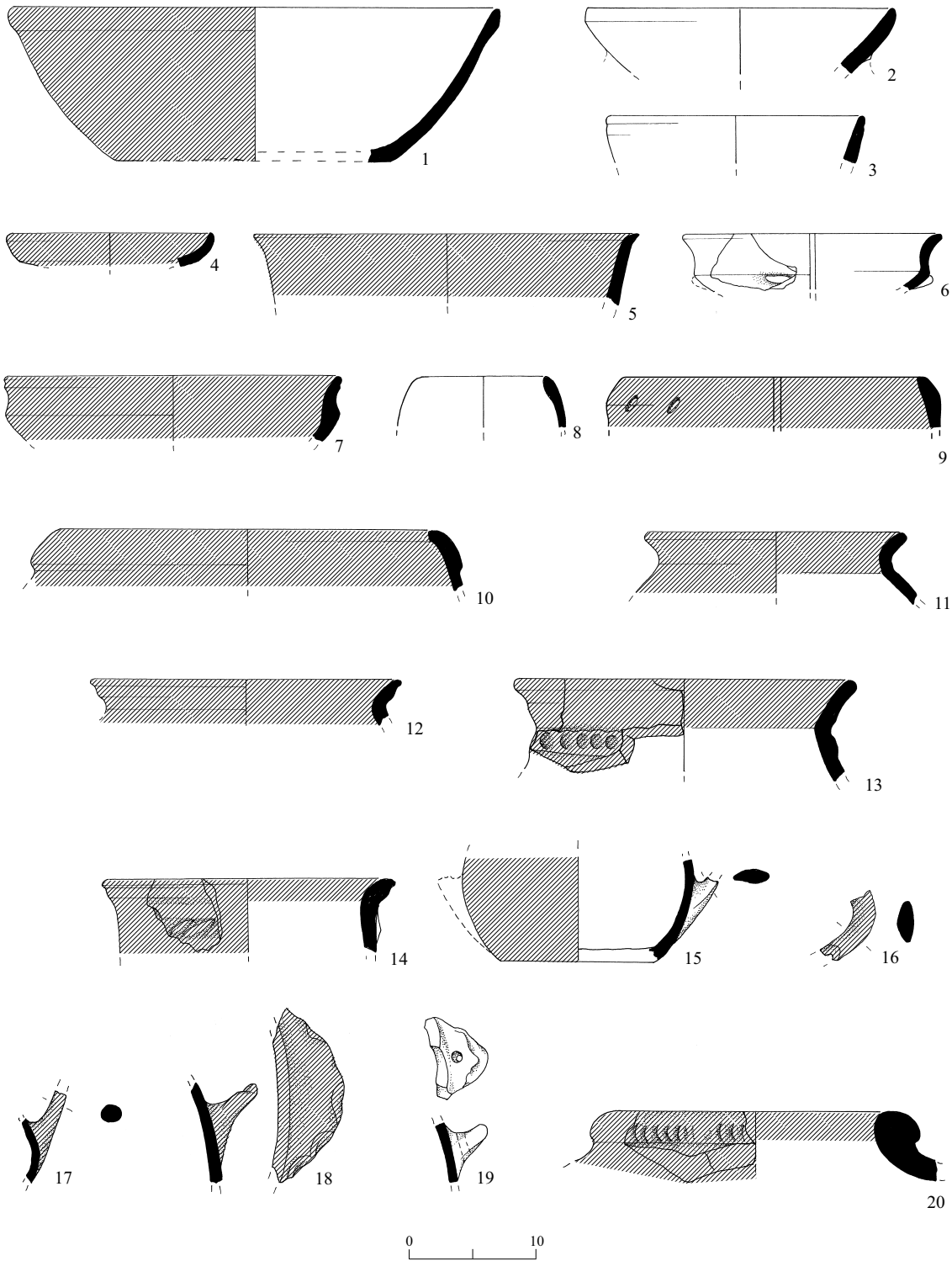

איור 4. כלי החרס משכבה I.

◀ איור 4

מס׳	לוקוס	סל	כלי	תיאור
1	13	127	קערה	חרס חום, ליבה אפורה כהה, חסמי קלציט מעטים, חיפוי אפור־חום, מירוק
2	14	128	קערה	חרס אפור בהיר, חסמים אורגניים, חיפוי אפור כהה, מירוק אפור
3	12	116/6	קערה	חרס אפור בהיר, חסמים אורגניים, חיפוי אפור כהה, מירוק אפור
4	16	116	קערה	חרס חום־אדמדם, ליבה אפורה בהירה, חיפוי חום־אדמדם
5	16	138	קערה	חרס חום־אדמדם, חסמים אפורים מעטים, חיפוי חום־אדמדם
6	14	128/2	קדרה מזווה	חרס חום, ליבה אפורה כהה, חסמי קלציט מעטים, חיפוי אפור־חום, מירוק
7	13	122	קדרה מזווה	חרס אפור בהיר, חסמי קלציט, חיפוי חום, מירוק
8	12	116/3	פערור	חרס חום, ליבה אפורה, חסמי קלציט
9	12	116/2	פערור	חרס חום, ליבה אפורה, חסמי קלציט, חיפוי חום־אדמדם
10	13	135/1	פערור	חרס חום, חסמי קלציט, חיפוי חום־אדמדם
11	13	125	קנקן	חרס חום, ליבה אפורה, חסמי קלציט רבים, חיפוי חום־אדמדם
12	12	116/1	קנקן	חרס חום, ליבה אפורה, חסמים רבים, חיפוי חום־אדמדם
13	11	123	פיטס	חרס חום, חסמי קלציט רבים, חיפוי חום־אדמדם
14	12	116	פיטס	חרס אפור, חסמים רבים, חיפוי חום אדמדם
15	16	130	קנקן	חרס חום, ליבה אפורה, מגוון חסמים, חיפוי אדום
16	11	123	ידית	חרס חום, ליבה אפור, מגוון חסמים, חיפוי חום־אדום
17	13	125	ידית של פכית	חרס חום־אפרפר, מגוון חסמים, חיפוי אדום
18	12	119	ידית	חרס חום, ליבה אפורה, מגוון חסמים, חיפוי חום־אדמדם
19	16	140	ידית	חרס חום בהיר, חסמים בהירים
20	11	113	פיטס	חרס אפור כהה, מגוון חסמים, חיפוי חום־אפור

לא נמצאו קערות פשוטות במכלול הכלים האפורים הממורקים. נראה שתפוצתן הרחבה של הקערות הפשוטות שהן אפורות וממורקות אופיינית לאתרי הצפון, מהגליל המערבי ועד עמק חולה.

פערורים שלשפתם חתך מצולע (איור 4:9, 10).— לכלים אלה אופיינית שפה מעובה עם רכס שלו חתך טרפזי. לעתים מעוטר הרכס בטביעות ציפורן או אצבע (איור 4:9). פערורים כאלה ייחודיים למכלולי תקופת הב״ק 1א דוגמת יפתחאל (Braun 1997: Pl. 9.11:1–4), תל תאו (Eisenberg 2001: Fig. 7:5, 11–14) וכברי שכבה 12 (פיילשטוקר ושפטלוביץ 1991 : ציור 13:6).

כלי חרס מתקופות אחרות

נוסף על המכלולים ששויכו לשכבות II ו־I נמצאו בחפירה שברי כלי חרס אחדים מתקופות אחרות. במצבורי שכבה II נמצאו חרסים מן התקופה הניאוליתית הקירמית, ובהם ידית מדף עם נקב אנכי (איור 4:19 ; השווה Garfinkel 1999: Fig. 50:2, 3). ברובד פני השטח (L11) נמצאו שפת פיטס משלב מתקדם בתקופת הברונזה הקדומה (איור 4:20 ; השווה למשל Braun 1985: Fig. 23:3–7) וחרסים אחדים מתקופת הברונזה הביניימית (לא צוירו).

כלי הצור

שכבה II

בשכבה II נמצאו 1183 פריטי צור, רובם פסולת תעשייה וחלקם כלים (56 ; 4.6%) (טבלה 2). מבין הכלים יצוינו שתי קבוצות.

להבי מגל (איור 5).— שמונה להבי מגל וכן להבים נוספים נמצאו בשכבה II. לכל להבי המגל גב עם שברור חצי זקוף או זקוף, קטימות וחורפה עם שינון עדין או ללא שינון. להבים כאלה אופייניים לאתרי התקופות הכלקוליתית הקדומה (למשל Gopher 1989:95; Barkai and Gopher 1999:61–69; Lieberman-Wander, forthcoming) והכלקוליתית המאוחרת (למשל Noy 1998:287–290). המכלול

טבלה 2. סיכום פריטי תעשיית הצור.

שכבה/לוקוס	שכבה I				שכבה II				
סוג הפריט	L12	L13	L14	סה״כ	L16	L20	L21	L22	סה״כ
פריט ראשוני	16	18	9	43	51	19	4		74
נתז	53	38	46	137	209	79	24	3	315
להב	1	2	2	5	12	6			18
להבון						1			1
שבב	10	2	5	17	40	6	1		47
גוש	94	59	60	213	322	191	56	4	573
גרעין	16	20	16	52	41	36	4		81
פסולת גרעין		5	1	6	14	3			17
פסולת גרזן	1		1	2			1		1
כלי	21	18	29	68	37	15	3	1	56
סה״כ תעשייה	212	162	169	543	726	356	93	8	1183
להב מגל	3	2	1	6	4	3	1		8
דו־פני		1	1	2	1	1			2
נקר					2	1			3
נתז משוברר	3	4	3	10	9	4	1	1	15
להב משוברר	2	1	3	6	2				2
פריט משוברר	2	3	7	12	3		1		4
שקערורית	4	5	8	17	12	5			17
משונן	3			3					
קטימה	3	2	3	8	2				2
מגרד			2	2		1			1
מרצע			1	1	1				1
מקדח	1			1	1				1
סה״כ כלים	21	18	29	68	37	15	3	1	56

קטן ולכן אין אפשרות לקבוע מסקנות מתוך מחקר השוואתי. חשוב לציין שרוחבם הממוצע של להבי המגל (16.5 מ״מ) גדול בהרבה מזה של להבי המגל באתרי התקופה הכלקוליתית המאוחרת בדרום הארץ (פחות מ־11 מ״מ; Gilead, Hershman and Marder 1995: Table. 5.1). כפי שמראה נוי (Noy 1998:287–288) יש דמיון רב בין להבי התקופה הכלקוליתית הקדומה ללהבי התקופה הכלקוליתית המאוחרת במכלולי צפון הארץ. לכן גם נתוני המדידות לא מסייעים בשיוך הלהבים לאחת משתי התקופות.

כילפות (איור 6).— בשכבה II נמצאו שני כילפות (איור 1:6, 3), שאחד מהם יוצר מצור לוחי (איור 1:6). גם את הכילפות שנמצאו בשכבה I יש לשייך לשכבה II. כן יש לשייך לשכבה II פריטי פסולת שנמצאו בשכבה I ועליהם סימני ליטוש של כילפות (איור 2:6) שהותזו בעת חידושם או בעת שהוסבו לגרעינים (Barkai and Gopher 1999:79–83). כילפות נפוצים במכלולים מהתקופות הניאוליתית הקירמית, הכלקוליתית הקדומה והכלקוליתית המאוחרת, ועל כן אינם יכולים להיות סמן כרונולוגי מדויק (ברקאי 2000). יוצאים מכלל זה הכילפות שיוצרו מצור לוחי המוכרים רק מאתרי התקופה הכלקוליתית הקדומה (הזורע: Anati et al. 1973: Pl. 11; נחל זהורה II: ברקאי 2000: איור 1:17; ואתרי עין שעל, נחל בצת 1 ונחל בצת 2 שנסקרו בסקר הגליל העליון: Frankel et al. 2001: Sites

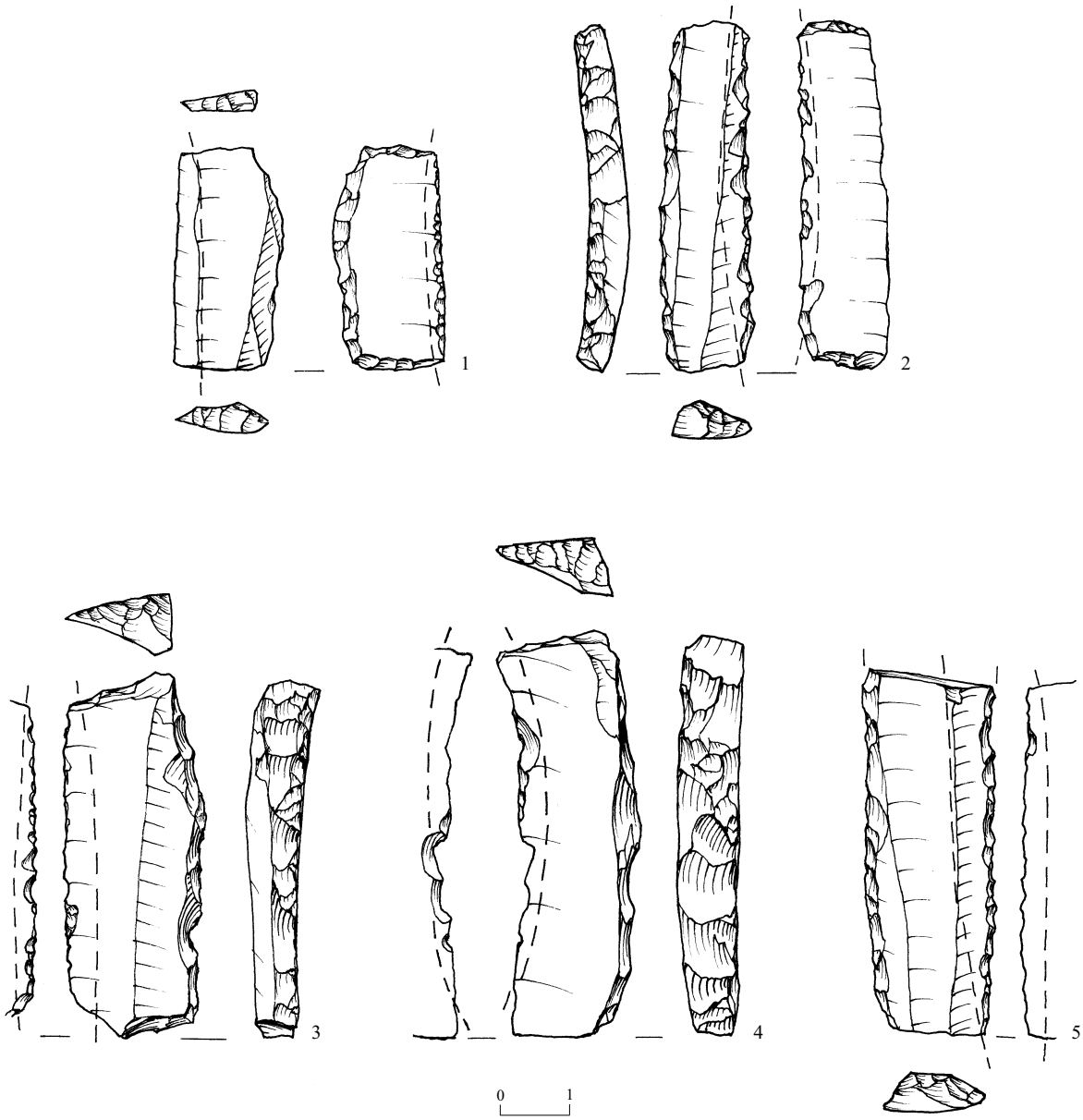

איור 5. להבי מגל.

88, 184, 193).[4] לפיכך, ניתן להשתמש בכילפות שיוצרו מצור לוחי כמאובן מנחה של התקופה הכלקוליתית הקדומה.

שכבה I

בשכבה I נמצאו 543 פריטי צור היוצרים מכלול דומה מאוד לזה של שכבה II. חלק ניכר מהפריטים יש לשייך לשכבה II, ובהם הכילפות וכנראה שגם רוב להבי המגל. מפתיעה העובדה שהמכלול אינו כולל אף פריט השייך במובהק לתקופת הברונזה הקדומה, למשל להבים כנעניים (Rosen 1997). גם בחפירה הנרחבת שנערכה ביפתחאל בשכבה מראשית תקופת הברונזה הקדומה (שכבה II) הלהבים הכנעניים נדירים (Rosen and Grinblat 1997:139), ואפשר שבצפון הארץ הורחב השימוש בלהבים אלה רק בשלב מאוחר של תקופת הב״ק 1.

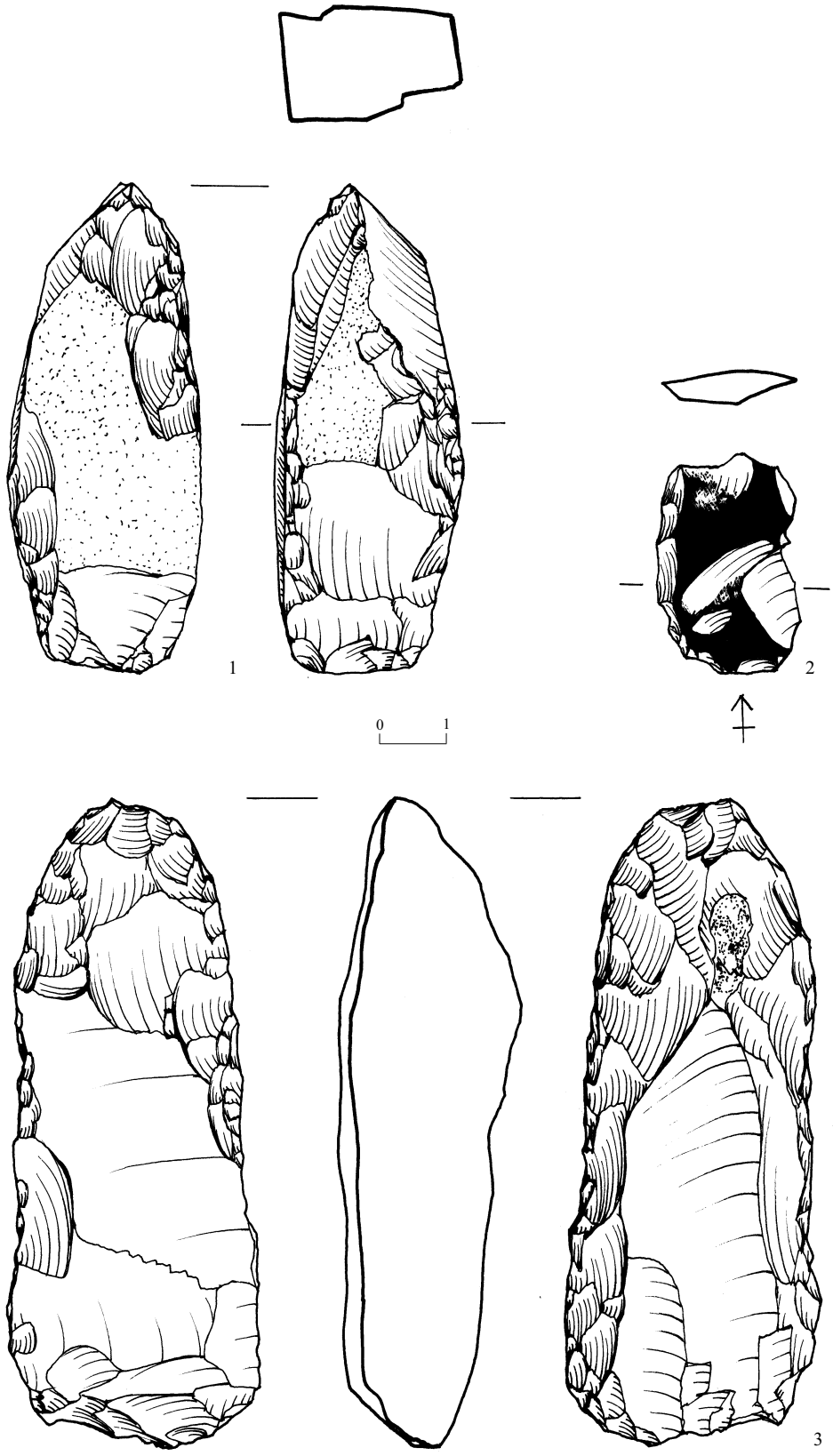

איור 6. כילפות ופסולת כילף.

סיכום

חפירת ההצלה המצומצמת שנערכה בשולי האתר חטין הוסיפה רובד חשוב למידע על תולדות היישוב במקום. מתוצאות החפירה מסתבר שראשיתו בתקופה הניאוליתית הקירמית. את עיקר השרידים יש לשייך לשלב מאוחר בתקופה הכלקוליתית הקדומה ולתקופת הב״ק 1א, עם פער של זמן בתקופה הכלקוליתית המאוחרת. כן נמצאה עדות דלה ליישובים מתקופות הב״ק 1ב והברונזה הביניימית.

חלקן הבולט של הקערות הפשוטות ממשפחת הכלים האפורים הממורקים והעדרם של להבי מגל כנעניים, מרמזים אולי על זיקת התרבות החומרית של שכבה I לאתרים שמצפון לחטין. עם זאת, המכלול הקטן שנחשף בחפירה לא מאפשר לקבוע מסקנות ברורות בסוגיה זו, ורק מחקר כמותי מפורט של מכלולים גדולים יותר מאתרים נוספים יאפשר הגדרה מהימנה של ההבדלים בין מכלולי אתרי התקופה בצפון הארץ.

הערות

[1] סמוך לשטח החפירה נמצא מטבע ברונזה של הסולטן הממלוכי ברקוק (1383–1389 לסה״נ) שנטבע בחלב (מס׳ ר״ע 102896). המטבע נמצא על ידי בהה זידן וזוהה על ידי דני שיאון.

[2] את השרידים גילה מפקח העתיקות עבדאללה מוקארי. החפירה (הרשאה מס׳ A-3844), מטעם רשות העתיקות ובמימון חברת חשמל, נערכה בחודש פברואר ונמשכה שבועיים, בהשתתפות צוות של שמונה פועלים. בחפירה ובהכנה לפרסום סייעו יוסי יעקובי (מנהלה), אווה גרישנה (רישום), חגית טחן (ציור כלי חרס) ומיכאל סמלאנסקי (ציור כלי צור).

[3] כיוון שלא ניתן היה להבחין בהבדלים בסדימנטים ובממצא, נראה שאין מקום לייחס את קיר 17 לשכבה נפרדת.

[4] הממצאים מאתרים אלה נבדקו על ידי המחבר.

הפניות

בן־תור א׳ תשכ״ו. החפירות בחורבת עוצה. **עתיקות** ג:1–24.

ברקאי ר׳ 2000. **גרזני צור ואבן כסמנים תרבותיים: השתקפות מהלכי שינוי כלכלי–חברתי בתעשיית כלי הצור של תרבויות ההולוקן בדרום הלבאנט.** עבודת דוקטור, אוניברסיטת תל אביב. תל אביב.

גצוב נ׳ תשנ״ד. חורבת עוצה — 1991. **חדשות ארכיאולוגיות** ק:16–19.

עמירן ר׳ תשכ״ג. **הקרמיקה הקדומה של ארץ־ישראל.** ירושלים.

פיילשטוקר מ׳ ושפטלוביץ נ׳ 1991. האדריכלות, הסטרטיגרפיה והממצא הקרמי. בתוך א׳ קמפינסקי וד׳ נימאייר, עורכים. **כברי — עונת החפירות 1990, דין וחשבון ראשוני** 5. תל אביב. עמ׳ 1–4.

Anati E., Avimelech M., Haas N. and Meyerhof E. 1973. *Hazorea* I (Archivi 5). Brescia.

Barkai R. and Gopher A. 1999. The Last Neolithic Flint Industry: A Study of the Technology, Typology and Social Implications of the Lithic Assemblage from Nahal Zehora I, a Wadi Raba (Pottery Neolthic) Site in Menashe Hills, Israel. *Journal of the Israel Prehistoric Society* 29: 41–122.

Baruch U. 1987. The Early Bronze Age, Chalcolithic and Neolithic Periods. In A. Ben-Tor, Y. Portugali, M. Avissar, U. Baruch and M. Hunt. *Tel Qiri: A Village in the Jezreel Valley, 1975–1977* (Qedem Reports 24). Jerusalem. Pp. 274–299.

Braun E. 1985. *En Shadud, Salvage Excavations at a Farming Community in the Jezreel Valley, Israel* (BAR Int. S. 249). Oxford.

Braun E. 1997. *Yiftaḥ'el: Salvage and Rescue Excavations at a Prehistoric Village in Lower Galilee, Israel* (IAA Reports 2). Jerusalem.

Eisenberg E. 2001. Pottery of Strata V–IV. In E. Eisenberg, A. Gopher and R. Greenberg. *Tel Te'o: A Neolithic, Chalcolithic and Early Bronze Age Site in the Ḥula Valley* (IAA Reports 13). Jerusalem. Pp. 117–131.

Frankel R., Getzov N., Aviam M. and Degani A. 2001. *Settlement Dynamics and Regional Diversity*

in Ancient Upper Galilee: Archaeological Survey of Upper Galilee (IAA Reports 14). Jerusalem.

Garfinkel Y. 1999. *Neolithic and Chalcolithic Pottery of the Southern Levant* (Qedem 39). Jerusalem.

Getzov N. Forthcoming. The Early Chalcolithic Pottery, Strata 19–16, C8–C7; The Pottery of the Early Bronze and Middle Bronze Ages. In N. Getzov, D. Abshalom-Gorni, R. Lieberman-Wander, H. Smithline, E.J. Stern and A. Tacher. *Ḥorbat ʻUẓa 1991: Final Report of the 1991 Excavations* (IAA Reports).

Gilead I., Hershman D. and Marder O. 1995. The Flint Assemblages from Grar. In I. Gilead. *Grar: A Chalcolithic Site in the Northern Negev* (Beer-Sheva 7). Be'er Sheva'. Pp. 223–280.

Gopher A. 1989. *The Flint Assembladges of Munhata (Israel)* (Les Cahiers du Centre de Recherche Français Jérusalem 4). Paris.

Greenberg R., Horwitz L.K., Lernau O., Mienis H.K., Khalaily H. and Marder O. 1998. A Sounding at Tel Naʻama in the Ḥula Valley. *ʻAtiqot* 35:9–35.

Lieberman-Wander R. Forthcoming. The Early Chalcolithic Flint Assemblage, Strata 19–16, C8–C7. In N. Getzov, D. Abshalom-Gorni, R. Lieberman-Wander, H. Smithline, E.J. Stern and A. Tacher. *Ḥorbat ʻUẓa: Final Report of the 1991 Excavations* (IAA Reports).

Noy T. 1998. The Flint Artifacts. In C. Epstein. *The Chalcolithic Culture of the Golan* (IAA Reports 4). Jerusalem. Pp. 269–332.

Rosen S.A. 1997. *Lithics after the Stone Age: A Handbook of Stone Tools from the Levant.* Walnut Creek.

Rosen S.A. and Grinblat M. 1997. The Chipped Stone Assemblages from Yiftaḥ'el. In E. Braun. *Yiftaḥ'el: Salvage and Rescue Excavations at a Prehistoric Village in Lower Galilee, Israel* (IAA Reports 2). Jerusalem. Pp. 133–154.

Sadeh S. and Gophna R. 1991. Observations on the Chalcolithic Ceramic Sequence in the Middle Jordan Valley. *Mitekufat Haeven* 24:135–148.

Scheftelowitz N. 2002. Pottery II: Early Bronze Age. In A. Kempinski. *Tel Kabri: The 1986–1993 Excavation Seasons* (Tel Aviv University Institute of Archaeology Monograph Series No. 20). Tel Aviv. Pp. 19–34, 96–108.

Sukenik E.L. 1948. Archaeological Investigations at Affula. *JPOS* 21:1–78.

Wright G.E. 1958. The Problem of the Transition between the Chalcolithic and Early Bronze Ages. *Eretz Israel* 5:37*–45*

Protohistoric Settlement Remains at Ḥiṭṭin, on the Fringes of the Arbel Valley

Nimrod Getzov

(Pp. 13–24)

In the winter of 2003 a small-scale excavation (4 × 6 m) was conducted along the western fringes of the remains of Ḥiṭṭin. Two settlement layers were revealed: Stratum II from the end of the Early Chalcolithic period and Stratum I from the beginning of the Early Bronze Age IA (map ref. NIG 24255/74610, OIG 19255/24610; Fig. 1). Pottery sherds from the Pottery Neolithic Age, Early Bronze Age IB and Intermediate Bronze Age were also found.

In Stratum II, meager remains of construction and hearths were discovered on top of virgin soil (Plan 1; Fig. 2). The pottery vessels that are characteristic of the late phase of the Early Chalcolithic period include bowls and holemouth jars decorated with prominent rope decoration near the rim (Fig. 3:2, 6), churns (Fig. 3:8, 9) and jars with bow rims, ribbon handles (Fig. 3:10–12) and handles that are triangular in cross-section (e.g., Fig. 3:9). The assemblage of flint implements attests to a local industry in which adzes and backed sickle blades are dominant (Figs. 5, 6).

The remains of Stratum I, which lay directly above Stratum II, consisted of a wall foundation (W15) and, alongside it a floor paved with small stones (L14), which probably served as a courtyard. The pottery vessels that are characteristic of EB IA include two groups of Gray Burnished Ware vessels—bowls with a plain rim (Fig. 4:1–3) and carinated kraters (Fig. 4:6, 7), as well as holemouths that have a thickened rim with a ribbed cross-section (Fig. 4:9, 10). The bowls with plain rims are common at sites in the north of the country—in the Western Galilee and the Ḥula Valley, and are absent from the assemblages of the Lower Galilee—the Bet She'an Valley and the Jezreel Valley. None of the items amongst the flint artifacts can be dated to the Early Bronze Age and the absence of Canaanean blades is particularly conspicuous.

Captions to Illustrations

Plan 1. Strata II–I, plan and sections. The elevation indicated is relative. The absolute elevation is c. 85 m above sea level.

Fig. 1. The Early Chalcolithic and EB IA sites in the north of the country.

Fig. 2. A general view of the area at the end of the excavation, looking east: L21 (right), L22 (left), and the eastern part of W15 (upper center). In the sections: the light colored accumulation of

Loci 13 and 14 from the base of Stratum I and below it, the dark accumulation of L16, from the top of Stratum II.

Fig. 3. Pottery (1–14) and spindle weights (15–17) from Stratum II.

Fig. 4. Pottery from Stratum I.

Fig. 5. Sickle blades.

Fig. 6. Adzes and adze debitage.